

فصلنامه تاریخ اسلام

سال دوم، زمستان ۱۳۸۰، شماره مسلسل ۸، ص ۲۵ - ۴۴

الرضا من آل محمد (ص)

محمد الله اکبری *

در این نوشتار برآنیم تا شعار «الرضا من آل محمد» را بررسی کنیم؛ شعاری که عباسیان با تکیه بر آن توانستند بسیاری از بنی هاشم و شیعیان آنان - به ویژه ایرانیان - را با خود همراه کرده و مدت ها چهره واقعی خود را در پشت آن پنهان سازند. این بررسی، در چهار محور الرضا در لغت عرب، الرضا در عرف مسلمانان در دو قرن نخست هجری، الرضا در دعوت عباسی و الرضا نزد دعوت شدگان تقدیم می گردد.

واژه های کلیدی: الرضا، الرضا من آل محمد، دعوتگران، دعوت شدگان و سازمان

دعوت

الرضا در لغت عرب

الرضا اسم از رَضِيَ يَرْضِي است. الرضا مصدر است و به عنوان وصف و به معنای اسم مفعول می آید. گفته می شود: رجل رَضِيَ ای مرضی عنه: مرد پسندیده شده؛ رَضِيَ الشَّيْءُ، رَضِيَ بالشَّيْءِ و رَضِيَ عنه، فالشَّيْءُ مرضوٌّ و مرضی ای اختاره و قنع به، یعنی آن را انتخاب کرد و به آن قانع شد، شئی موردپسند است.

در کاربرد الرضا، مفرد، مثنی و جمع و نیز مذکر و مؤنث یکسان است؛ گفته می شود: هو رَضِيَ، هم رَضِيَ. و نیز: رضیت الشَّيْءَ و ارتضيته، فهو مرضی؛ آن چیز را پسندیدم، پس آن پسندیده است. و رضیه لذلك الأمر فهو مرضوٌّ و مرضی: ^(۱) او را برای آن کار پسندید، پس او پسندیده است. در قرآن، در آیه ۱۰۰ سوره توبه آمده است: «لقد رضى الله عن المؤمنين» خداوند از مؤمنین راضی شده است و نیز در سوره مجادله آیه ۲۲: «و رضیت لكم الاسلام دیناً» اسلام را دین شما پسندیدم و در سوره مائده آیه ۱۱۹: «رضی الله عنهم و رضوا عنه».

الرضا در عرف مسلمانان صدر اسلام

کسی که این کلمه را در متون اسلامی جستجو می کند، به این نکته برمی خورد که «الرضا» بیشتر در موارد اختلاف به کار برده می شده است؛ یعنی هر جا مسلمانان اختلاف می کرده اند، برای حل مشکل و رفع اختلاف «الرضا» پیشنهاد می شده است. از بررسی موارد کاربرد «الرضا» نتیجه گرفته می شود که «الرضا» یعنی «من اجتمعت علیه الامة: کسی که امت بر او گرد آیند.» پس می توان گفت که «الرضا» مترادف «الجماعة» است؛ الرضا یعنی کسی که گروه تصمیم گیرنده، یا اهل حل و عقد (خبرگان) یا اکثریت انتخاب کنندگان، او را انتخاب کرده و پسندیده باشند. خلاصه، «الرضا» یعنی «منتخب» و «برگزیده.» اینک نمونه ای چند از موارد کاربرد این کلمه را بررسی می کنیم:

- پس از کشته شدن عثمان و فرار امویان از مدینه، مصریان به اهل مدینه گفتند: «انتم اهل الشوری و انتم تعتقدون الامامة فانظروا رجلاً تنصبونه و نحن لكم تبع، فقال الجمهور:

علی بن ابی طالب، نحن به راضون: شما اهل شورا هستید و امام را شما بر می‌گزینید. پس با مشورت، مردی را برگزینید که ما پیرو شما هستیم! پس عموم مردم گفتند: ما علی بن ابی طالب را برگزیدیم و به او راضی هستیم.»^(۲)

● پس از مرگ عثمان، اصحاب پیغمبر نزد علی(ع) رفتند و گفتند: این مرد کشته شد و مردم ناگزیر باید رهبری داشته باشند! علی(ع) فرمود: «أَوَ تَكُونُ سُورِي؟» قالوا: «انت لنا رِضَى»^(۳) قال: «فالمسجد، إِذَا يَكُونُ عَنْ رِضَى مِنَ النَّاسِ»^(۴) فرمود: آیا شورا تشکیل شده است؟ گفتند: تو برگزیده ما هستی. فرمود: پس (باید بیعت) در مسجد و با رضایت (انتخاب) مردم باشد.

● در همان واقعه، علی(ع) در پاسخ خواستاران بیعت فرمود: «ان كان لا بُدَّ مِنْ ذَلِكَ، فَفِي الْمَسْجِدِ، فَإِنَّ بَيْعَتِي لَا تَكُونُ حَقًّا وَلَا تَكُونُ إِلَّا عَنْ رِضَى الْمُسْلِمِينَ وَفِي مَلَأٍ وَجَمَاعَةٍ»^(۵) اگر ناگزیر باید با من بیعت شود، باید در مسجد باشد. بیعت من پنهانی نیست و جز با رضایت مسلمانان و در جمع مردم انجام نمی‌شود.

● پس از اصرار مردم بر بیعت با علی(ع) و سپری شدن مهلت، علی(ع) بر منبر رفت و فرمود: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ، عَنْ مَلَأٍ وَاذْنِ، إِنَّ هَذَا أَمْرُكُمْ لَيْسَ لِأَحَدٍ فِيهِ حَقٌّ، إِلَّا مِنْ رِضَايَتِي وَامْرَأَتِي، وَ قَدْ افْتَرَقْنَا بِالْأَمْسِ عَلَى أَمْرٍ، فَإِنْ شِئْتُمْ، قَعَدْتُ لَكُمْ، وَ إِلَّا فَلَا أَحَدَ عَلَى أَحَدٍ»^(۶) ای مردم، همه حاضرید و اجازه می‌دهید، این حکومت شما است و هیچ‌کس را در آن حقی نیست جز کسی را که شما برگزینید و امارت دهید. ما دیروز با توافق بر امری از هم جدا شدیم، اگر امروز باز بر رأی خود هستید، حکومت شما را عهده‌دار شوم، و اگر نیستید، هیچ‌کس را بر دیگری حقی نیست!

● در روزهای محاصره بیت عثمان، وی از علی(ع) خواست تا شورشیان را - که قصد کشتن وی را داشتند - برگرداند. علی(ع) پس از بررسی اوضاع به او نوشت: «الناس الى عدلك احوج منهم الى قتلک، و انی لأرى قوماً لا يرضون الا بالرضا»^(۷) مردم، به عدالت تو بیش از

کشتنت نیازمندند، من گروهی را می‌بینم که جز به «الرضا» - کسی که مورد قبول همه باشد - رضایت نمی‌دهند.»

● در همان واقعه، علی(ع) در پاسخ خواستاران بیعت فرمود: «لیس ذلک الیکم انما هو لأهل الشوری و اهل بدر، فمن «رضی به» اهل الشوری و اهل بدر فهو الخلیفة:»^(۸) انتخاب خلیفه، حقّ شما نیست. این کار منحصر به اهل شورا و اصحاب بدر است، هرکس را که آن‌ها برگزیدند خلیفه است.»

● در مراسم بیعت با علی(ع)، «طلحه» ضمن سخنانی گفت: «... ان الله قد رضی لکم الشوری، فأذهب بها الهوی، قد تشاورنا «فرضینا» علیاً فبایعوه:»^(۹) ای مردم، خداوند شورا را برای شما پسندیده است و با آن خواسته دل را از بین برده است. ما مشورت کردیم و علی را برگزیدیم، با وی بیعت کنید!»

● در جنگ جمل، طلحه به علی(ع) گفت: «فاعتزل هذا الأمر و نجعله شوری بین المسلمین، فأن «رضوا» بک، دخلت فیما دخله الناس. و ان «رضوا» غیرک کنت رجلاً من المسلمین:»^(۱۰) از حکومت کناره بگیر تا آن را شورا قرار دهیم. اگر تو را برگزیدند، در کاری وارد شده‌ای که همه مسلمانان وارد شده‌اند، و اگر دیگری را انتخاب کردند، تو هم مردی از مسلمانان هستی!» کنایه از این که تو هم چون دیگران به انتخاب شورا راضی باش.

● پس از آن که معاویه به حکومت دست یافت، روزی بنی‌هاشم را گرد آورد و گفت: «ألا تحدّثونی عن ادعائکم الخلافة دون قریش، بم تكون لکم؟ «أبالرضا» بکم؟ أم بالأجتماع علیکم دون القرابة؟ أم بالقرابة دون الجماعة؟ أم بهما جميعاً؟ فإن کان هذا الأمر «بالرضا» والجماعة، دون القرابة، فلا أرى القرابة أثبتت حقاً و لا أسست ملكاً، و ان کان بالقرابة دون الجماعة و «الرضا» فما منع العباس عمّ النبی و وارثه و ساقی الحجیج و ضامن الأیتام أن یطلبها...، و ان کانت الخلافة «بالرضا» والجماعة والقرابة جميعاً، فإن القرابة خصلة من خصال الأمانة، لا تكون الأمانة بها وحدها، و أنتم تدعونها بها وحدها، ولكنّا نقول: أحق

قریش بها من بسط الناس ايديهم اليه بالبيعة، و نقلوا اقدامهم اليه للرغبة ...: ای بنی‌هاشم، شما ادعا دارید که خلافت حق اختصاصی شما است و از آن دیگر قریشیان نیست. آیا درباره این ادعایتان با من سخن نمی‌گویید؟ به چه دلیل خلافت از آن شما است؟ آیا به دلیل رضایت (انتخاب) مردم و گرد آمدن آنان بر شما است (و به خویشاوندی نیست) یا به خویشاوندی است و نه به اجتماع مردم؟ یا به هر دو است (هم به رضایت و اجتماع مردم است و هم به خویشاوندی)؟ اگر حق خلافت به رضایت و اجتماع مردم است و به خویشاوندی نیست، که در این صورت خویشاوندی نه حقی را ثابت می‌کند و نه حکومتی را بنیان می‌گذارد! و اگر حق خلافت به خویشاوندی است و به گرد آمدن مردم و رضایت آنان نیست، پس چه چیزی عباس عموی پیامبر(ص)، و وارث او و ساقی حاجیان و سرپرست یتیمان و ... را از مطالبه آن بازداشت؟ و اگر خلافت هم به رضایت و گرد آمدن مردم است و هم به خویشاوندی، در این صورت خویشاوندی یکی از شرایط امامت است و امامت تنها به خویشاوندی نیست. شما تنها به سبب خویشاوندی ادعای خلافت دارید، ولی ما می‌گوییم که سزاوارترین قریش به خلافت کسی است که مردم با او بیعت کنند و با شوق به سوی او روند ...»

ابن عباس در پاسخ معاویه گفت: «ندعی هذا الأمر بحق من لولا حقه لم تقعد مقعدك هذا، و نقول: كان ترك الناس أن يرضوا بنا و يجتمعوا علينا، حقاً ضيعوه و خطأ حرموه ...»^(۱۱) ما خلافت را به حق کسی (پیامبر (ص)) ادعا می‌کنیم که اگر حق او نبود، اکنون تو بر این جایگاه ننشسته بودی، و می‌گوییم: این که مردم از انتخاب ما و گرد آمدن بر ما سرباز زدند، حقی بود که پایمال کردند و بهره‌ای بود که از آن محروم شدند ...»

گفتنی است که در این متن، همه جا واژه «الرضا» مترادف واژه «الجماعة» آمده است.

● آن‌گاه که «عبدالله بن زبیر» از «محمد بن حنفیه» و «عبدالله بن عباس» خواست تا با او بیعت کنند، در پاسخ گفتند: «انا لا نبايع الا من اجتمعت عليه الامّة، فاذا اجتمعت عليك الامّة بايعناك ...»^(۱۲) ما جز با کسی که امت بر او گرد آمده باشد، بیعت نمی‌کنیم. هرگاه امت بر تو

گرد آمدند، با تو بیعت خواهیم کرد...»

● پس از مرگ «یزید بن معاویه»، «سلم بن زیاد» (والی خراسان) سپاه خراسان را به بیعت با «منتخب» و «الرضا» فرا خواند: «... و دعا الناس الى البيعة على الرضا حتى يستقيم امر الناس على خليفة فبايعوه.»^(۱۳)

● پس از مرگ یزید بن معاویه و فرار «عبیدالله بن زیاد» از عراق، مردم بصره خواستند برای خود امیری برگزینند. سران آنها «قیس بن الهيثم السلمي» و «نعمان بن سفیان راسبی» بودند. قیس به انتخاب نعمان رضایت داد و گفت: «قد رضيت بمن رضى به النعمان و سماه لكم.» و نعمان از قیس و مردم بر «الرضا» (منتخب) پیمان گرفت: «... و أخذ على قيس و على الناس العهد بالرضا.»^(۱۴)

● در قیام مختار، شیعیان بر او گرد آمده و به او رضایت دادند: «... و اتفقوا على الرضا به.»^(۱۵)

● در قیام توأیین، «رفاعة بن شداد»، پس از «مسیب»، رشته کلام را به دست گرفت و گفت: «وَلَوْ أَمْرُكُمْ رَجُلًا تَفْزَعُونَ إِلَيْهِ وَ تَحْقُونَ بِرَأْيِهِ وَ قَدْ رَأَيْنَا مِثْلَ الَّذِي رَأَيْتَ، فَأَنْ تَكُنْ أَنْتَ ذَلِكَ الرَّجُلَ، تَكُنْ عِنْدَنَا مَرْضِيًّا...: فرماندهی تان را به مردی بسپارید که در سختی‌ها به او پناه برده و بر پرچمش گرد آیید! رأی ما چون رأی تو است. اگر تو آن مردی، نزد ما برگزیده‌ای (پسندیده‌ای) ...»

● هنگامی که «مصعب بن زبیر» با «عبدالملک بن مروان» به پیکار بود، «مهلَب بن أبی صفرة» و یارانش، از طرف «عبداللّٰه بن زبیر» در خوزستان با خوارج می‌جنگیدند. چون مصعب کشته شد، مهلب و یارانش با عبدالملک بیعت کردند. خوارج چون چنین دیدند فریاد برآوردند که ای دشمنان خدا، دیروز در دنیا و آخرت از او بیزاری می‌جستید و او امروز که امیر شما را کشته، امامتان شده است؟! کدام گمراه و کدام راه یافته است؟! «سپاهیان مهلب پاسخ دادند: «يا اعداء الله، رضينا بذالك، اذ كان يلي امورنا و نرضى بهذا كما كنا رضينا بذاك»^(۱۶) ای

دشمنان خدا! به مصعب راضی بودیم چون امیر ما بود، و اکنون به عبدالملک رضایت داریم، چنان‌که به مصعب رضایت داشتیم.»

● در پیکار «هرثمة بن أعین» با «ابوالسرایا»، چون عرصه بر هرثمة تنگ شد، فریاد برآورد: «یا أهل الکوفة، علام تسفکون دماءنا و دماءکم؟ ان کان قتالکم ایانا کراهیة لأماننا، فهذا المنصور بن المهدي، رضی لنا و لکم، نبایعه...»^(۱۷) ای کوفیان، چرا خون خود و خون ما را می‌ریزید؟ اگر جنگتان با ما بدان جهت است که امام ما را نمی‌پسندید، این، منصور پسر مهدی است و مورد پسند ما و شما است. با او بیعت می‌کنیم....»

● در قیام ابوالسرایا پس از مرگ «ابن طباطبای علوی»، ابوالسرایا در سخنرانی خود گفت: «... و قد وصی ابوعبدالله الی شبیهه... فأن رضیتم فهو الرضا، والا فاختروا لأنفسکم»^(۱۸) ابوعبدالله (ابراهیم بن طباطبا) کسی مانند خود را به جانشینی برگزیده است... اگر او را می‌پسندید، او منتخب - «الرضا» - است وگرنه، دیگری را برای خود برگزینید.»

● در همین قیام، پس از سخن ابوالسرایا، «علی بن عبدالله علوی» که ابن طباطبا او را به جانشینی خود انتخاب کرده بود، به «محمد بن زید» علوی گفت: «قلدناک الریاسة و انت الرضا عندنا»^(۱۹) تو را ریاست دادیم، تو نزد ما پسندیده‌ای (منتخب مایی).»

● در جریان نصب امام رضا به امامت، «ابن سنان» از امام کاظم (ع) پرسید: «پس از شما چه کسی امام است؟ امام پاسخ داد: فرزندم علی. ابن سنان گفت: «له الرضی والتسلیم»^(۲۰) به او راضی و تسلیم هستیم.»

● مأمون روزهای سه‌شنبه برای مناظره فقهی می‌نشست. روزی نشسته بود که مردی - دامن به کمر زده و کفش به دست گرفته - وارد شد، بر گوشه‌ای ایستاد و گفت: «السلام علیکم.» مأمون جواب سلامش را داد. مرد گفت: از این جایگاهی که در آن نشسته‌ای خبرم ده؟ آیا به اجتماع امت است یا به قهر و غلبه؟ مأمون گفت: نه به این است و نه به آن، بلکه کسی که عهده‌دار حکومت مسلمانان بود، من و برادرم را جانشین خود کرد، «فلما صار الأمر

الّی، علمت أنّی محتاج الی اجتماع کلمة المسلمین فی المشرق والمغرب علی الرضا بی: چون حکومت به من رسید، دانستم در انتخاب خودم به اجتماع رأی مسلمانان در شرق و غرب نیازمندم» و دیدم که اگر حکومت را رها کنم مسلمانان با هم نزاع می کنند؛ کار اسلام پریشان و کار مسلمانان آشفته می گردد؛ جهاد باطل، حج متوقف و راهها ناامن می شود، «فقمت حیاطة للمسلمین الی ان یجمعوا علی رجل یرضون به فأسلم الیه الأمر»^(۲۱) پس برای حفظ مسلمانان حکومت را به عهده گرفتم تا این که آنان بر کسی که مورد قبول همه باشد گرد آیند و من حکومت را به او بسپارم. و هرگاه آنان بر کسی اتفاق کنند، حکومت را به او واگذار می کنم.» پس آن مرد سلام کاملی کرد و رفت.

چنان که ملاحظه می شود در موارد بیست گانه مذکور که از متون مختلف و از محدوده زمانی سال ۳۶ تا ۲۲۰ هجری گردآوری شده است، «الرضا» غالباً با کلمه «الجماعة» مترادف آمده است و حتی در مواردی هم که تنها به کار رفته همان معنا را دارد. از بررسی موارد کاربرد واژه «الرضا» چنین برمی آید که مقصود از آن در عرف اهل آن زمان، «منتخب»، «برگزیده» و «کسی است که همه یا اکثریت مردم یا اهل حل و عقد (خبرگان) او را انتخاب کرده و پسندیده باشند.

معنای «الرضا من آل محمد» در دعوت عباسیان

با توجه به آنچه در معنای الرضا گفته شد، «الرضا من آل محمد»، یعنی «منتخب» از «آل محمد(ص)» چون سال ۱۰۰ هجری سپری شد و حکومت اموی به مرحله ثبات خود رسید و با اصلاحات «عمر بن عبدالعزیز» فشار حکومت بر مخالفان کاهش یافت، بنی هاشم که از پیش منتظر سپری شدن سال ۱۰۰ بودند، در سال های آغازین سده دوم هجری، در سه گروه کاملاً جدا از هم - که هر سه متکی بر یکی از سه پسر بزرگ حضرت علی(ع) بودند - دعوت خود را شروع کردند. این سه گروه عبارت بودند از: عباسیان، فرزندان امام حسن(ع) و فرزندان امام حسین(ع).

□ عباسیان خود را میراث‌دار «ابوهاشم» پسر «محمد بن حنفیه» می‌دانستند. پس از شهادت امام حسین(ع)، چون فرزندان امام حسین(ع) و امام حسن(ع) تحت نظر بودند، و از طرفی محمد بن حنفیه نه در واقعه کربلا شرکت کرده بود و نه به بیعت ابن زبیر تن داده بود، میدان فعالیت برای او و فرزندش بیشتر باز بود. به نقلی ابوهاشم پسر محمد حنفیه هنگام مرگ، محمد بن علی، نوه عبدالله عباس را جانشین خود کرد و بدین‌گونه سازمان دعوت او به عباسیان رسید. (۲۲)

□ فرزندان امام حسین(ع) به رهبری ائمه شیعه: امام باقر(ع).

□ فرزندان امام حسن(ع) و در رأس آنها «عبدالله بن الحسن» و بعدها پسرش «محمد»؛ معروف به «نفس زکیه».

در آغاز، عباسیان مردم را به نام خود دعوت می‌کردند^(۲۳) و همزمان با آنها، دعوتگران علوی نیز در خراسان پراکنده بودند. از طرفی تنی چند از داعیان عباسی گرفتار و کشته شده بودند و ممکن بود که اگر کار به همین منوال پیش برود، رهبری دعوت هم افشا شود. از سوی دیگر، مردم - به‌ویژه مسلمانان غیر عرب - به علویان علاقه بیشتری داشتند؛^(۲۴) بنابراین عباسیان دریافتند که اگر مردم را به نام خود دعوت کنند و در کنار آنها، فرزندان علی(ع) هم مردم را به خود بخوانند، کسی به ایشان دل نخواهد بست و همه یا دست کم بیشتر مردم به علویان خواهند پیوست و کار آنان به جایی نخواهد رسید. از این‌رو، پس از بررسی کامل و چند تجربه کوچک و خطرناک ولی پرفایده، با مهارت کامل و دقت کافی، شعار «الرضا من آل محمد» را مطرح کردند، مردم را به آن دعوت نمودند و از دعوت مستقیم به خود دست کشیدند. آنها با طرح این شعار، هم چهره واقعی خود را از عامه مردم و حکومت پنهان داشتند و خود را آل محمد(ص) جلوه دادند، و هم بدین وسیله خود را به علویان پیوند زدند و از محبوبیت آنها بهره فراوان بردند؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از شیعیان علوی که ماهیت عباسیان را شناخته بودند نیز به آنان پیوستند.

عموم دعوت شدگان - به‌ویژه خراسانیان - هم به خاطر دوری از حجاز و هم به خاطر فشار حکومت که مانع هرگونه پرسشی در مورد بنی‌هاشم بود توانایی شناخت دسته‌بندی‌های سیاسی بنی‌هاشم را نداشتند و گمان می‌کردند که «آل محمد» فقط یک گروه است. آن‌ها بین عباسیان، بنی حسن(ع) و بنی حسین(ع) فرق نمی‌گذاشتند؛ از این‌رو علاقه‌مندان آل محمد و ناراضیان حکومت، جملگی زیر این پرچم گرد آمدند.

امام عباسی، با اصرار به سران دعوت خود تأکید می‌کرد که از او هیچ نامی نبرند و عامه مردم را به «الرضا من آل محمد» بخوانند^(۲۵) و در پاسخ کسانی که می‌خواهند «الرضا» را بشناسند، بگویند: «ما تقیّه می‌کنیم». البته آن‌ها مجاز بودند که نام امام عباسی را تنها به افراد مورد اعتمادشان بگویند!

«الرضا من آل محمد» در نزد سران دعوت و عباسیان، امام عباسی بود، ولی عامه افرادی که به دعوت پیوسته بودند از این امر آگاه نبودند، لذا هنگامی که امام عباسی خواست «ابومحمد صادق» را برای دعوت به خراسان روانه کند، برای پرهیز از افشای چهره واقعی خود به وی تأکید کرد که از برخورد با دعوتگران علوی به‌ویژه شخصی به نام «غالب» - که به شدت دوستدار علویان بود - پرهیز کند، ولی غالب از آمدن ابومحمد آگاه شد و به نزد او رفت و بین آن دو درباب برتری عباسیان و علویان مناظره‌ای سخت درگرفت. پس از این واقعه، راز ابومحمد فاش گردید و به دست والی خراسان کشته شد^(۲۶) (۱۰۶ هجری). ظاهراً پس از مرگ او و برای پیش‌گیری از افشای دعوت عباسی، شعار «الرضا من آل محمد» مطرح شده است.^(۲۷)

الرضا من آل محمد نزد دعوت شدگان

از بررسی گزارش‌های مورخان در باب دعوت و بیعت مردم خراسان با «الرضا» و عکس‌العمل آنان پس از ظهور و به حرکت رسیدن عباسیان، بر می‌آید که بیشتر دعوت شدگان - اگر نه همه آن‌ها - «الرضا من آل محمد» را شخصی از فرزندان پیامبر(ص)

می دانسته‌اند. به گفته «فلیپ حتی» «شیعیان می‌پنداشتند که خاندان هاشم منحصر به فرزندان علی(ع) است.»^(۲۸) از این‌رو، پیروزی عباسیان موجب سرخوردگی بسیاری از ایرانیان شد، حتی برخی زبان به اعتراض گشودند و جان خود را بر سر این کار نهادند. قیام‌هایی چون قیام «شُرّیک بن شیخ» در بخارا و اعتراض برخی سران دعوت و نیز گرایش ایرانیان به قیام‌های ضد عباسی علویان نشان می‌دهد که در نظر آنان «الرضا من آل محمد» کسی از فرزندان پیغمبر بوده است. اینک نمونه‌ای از شواهد تاریخی این نظریه را از نظر می‌گذاریم:

۱- پس از ظهور دولت عباسی و آگاهی عباسیان از تمایل «ابوسلمه» به علویان، «سفاح» برادرش منصور را با سی تن به خراسان فرستاد تا هم از «ابومسلم» بیعت بگیرد و هم نظر او را درباره کار ابوسلمه جویا شود. یکی از نوادگان امام سجاد(ع) به نام «عبیدالله بن الحسین بن علی بن الحسین الأعرج» همراه این هیأت بود. «سلیمان بن کثیر خزاعی» یکی از بزرگ‌ترین داعیان عباسی که پیش از ابومسلم رهبر سازمان دعوت در خراسان بود، به عبیدالله گفت: «انا غلطنا فی امرکم و وضعنا البیعة فی غیر موضعها، فهلّم نبایعکم و ندعوا الی نصرتکم:»^(۲۹) ما در مورد کار شما اشتباه کردیم و بیعت را در جای خودش ننهادیم، بیاید با شما بیعت کنیم و مردم را به یاری شما بخوانیم.» عبیدالله گمان کرد که این پیشنهاد توطئه‌ای از طرف ابومسلم است و اگر به ابومسلم خبر ندهد او را خواهد کشت. از این‌رو جریان را به ابومسلم خبر داد و ابومسلم، یار دیرین خویش را طبق فرمان امام عباسی که «به هر کس شک کردی او را بکش»، گردن زد، او حتی بنابر برخی روایات، عبیدالله را نیز مسموم کرد و از میان برداشت!^(۳۰)

این واقعه که در حدود چهار ماه پس از ظهور دولت عباسی روی داد نشان می‌دهد بسیاری از خراسانیان (و حتی افرادی در رأس دعوت عباسی چون سلیمان بن کثیر خزاعی) گمان می‌برده‌اند که حکومت به علویان خواهد رسید.

۲- پس از پیروزی عباسیان و آشکار شدن چهره واقعی دعوت عباسی و شناخت مردم از

این دعوت، یکی از بزرگان بخارا به نام «شُرَیک بن شیخ مهری» که «مردی بود از عرب به بخارا باشیده، و مردی مبارز بود و مذهب شیعه داشتی و مردمان را دعوت کردی به خلافت فرزندان امیرالمؤمنین علی(ع) و گفتی: ما از رنج مروانیان اکنون خلاصی یافتیم. ما را رنج آل عباس نمی‌باید، فرزندان پیغامبر باید که خلیفه پیغامبر بود. خلقی عظیم بر وی گرد آمدند. و امیر بخارا «عبدالجبار بن شعیب» بود و با وی بیعت کرد و امیر خوارزم «عبدالملک بن هرثمه» با وی بیعت کرد و امیر بَزْزَم «مُحَلَّد بن حسین» با وی بیعت کرد و اتفاق کردند و پذیرفتند که این دعوت آشکار کنیم و هر کس که پیش آید با او حرب کنیم.»^(۳۱)

بنابر نقل منابع دیگر، بیش از سی هزار نفر دعوتش را پاسخ گفتند و چند ماه با «زیاد بن صالح» فرستاده ابومسلم جنگیدند تا سرانجام شریک کشته شد و قیام سرکوب گردید.^(۳۲) از این گفته «نرشخی» (م ۳۴۸): «چون زیاد از بخارا دل فارغ کرد، به جانب سمرقند رفت و آنجا او را حربها افتاد»^(۳۳) بر می‌آید که مردم سمرقند نیز علیه عباسیان به پاخاسته بودند؛ چنان‌که از وسعت قیام شریک و پیوستن گروه زیادی از مناطق مختلف (بخارا، خوارزم، برزم) به این قیام بر می‌آید که دست‌کم مردم این نواحی معتقد بوده‌اند که «الرضا من آل محمد» شخصی از فرزندان پیامبر(ص) است. گرچه قیام شریک که خواستار خلافت فرزندان پیامبر بود سرکوب شد (۱۳۳ هجری)، ولی هم‌چنان معتقدان به این عقیده در خراسان بسیار بوده و حتی در میان فرماندهان و حکمرانان خراسان نیز افرادی برای این عقیده بودند. گواه این مطلب آن‌که چون در سال ۱۴۰ هجری، منصور، «عبدالجبار آزدی» را حکومت خراسان داد، وی به تعقیب شیعیان بنی‌هاشم پرداخت و از آنان کشتاری عظیم کرد و در تعقیب آنان اصرار ورزید؛ آن‌ها را مثله کرد و شماری از فرماندهان و حکمرانان خراسان از جمله «مُعَیْرة بن سلیمان» و «حُرَیش بن محمد دُهلِی» - از فرماندهان و - «مجاشع بن حُرَیث انصاری» - حکمرانان بخارا - و ابوالمغیره، «خالد بن کثیر» حکمران قُهستان را به جرم دعوت به فرزندان علی بن ابی‌طالب(ع) کشت.^(۳۴)

الرضا من آل محمد پس از بنیاد دولت عباسی

این شعار کمی پس از سال ۱۰۰ هجری آغاز شد و دعوتگران علوی و عباسی مشترکاً آن را تبلیغ کردند. البته این شعار، در قیام «زید بن علی» و فرزندش «یحیی بن زید» در زمان امویان نیز مطرح شده بود.

اما عباسیان تا ظهور دولت و آشکار شدن چهره واقعی‌شان با تأکید فراوان آن را تبلیغ می‌کردند. قاعدتاً باید با پیروزی دولت عباسی این شعار نیز پایان می‌یافت، ولی نه تنها چنین نشد، بلکه بیش از پیش جا افتاد و گسترش یافت.

حدود سه ماه بعد از روی‌کار آمدن عباسیان در سال ۱۳۳ هجری در خراسان، «شریک بن شیخ» با طرح مجدد این شعار روحی تازه در آن دمید. از آن پس علویان یکی پس از دیگری به قیام‌هایی در گوشه و کنار قلمرو اسلامی به ویژه در حجاز، عراق و ایران دست زدند و بسیاری از آنان در قیام‌های خود به «الرضا من آل محمد»

دعوت کردند. قیام‌های پراکنده ادامه داشت تا آن‌که پس از مرگ هارون، درگیری امین و مأمون بر سر حکومت، موجب ضعف قدرت عباسی شد و قیام‌های علویان جان تازه‌ای گرفت. این قیام‌ها با وسعت زیادی که داشت، خطر اصلی حکومت عباسی به‌شمار می‌آمد و مأمون که دولت عباسی را در خطر انقراض می‌دید به اجبار علی بن موسی، امام هشتم شیعیان را با نام «الرضا» ولی عهد خود قرار داد^(۳۵) و به‌این وسیله علویان شورشی را خلع سلاح کرد. مأمون پس از آن‌که دیگر شورشیان را هم سرکوب و اوضاع را تثبیت کرد، علی بن موسی‌الرضا را به شهادت رساند؛ ولی دیری نپایید که دوباره شعله انقلاب برافروخته شد و در سال ۲۰۷ هجری (حدود چهار سال بعد از شهادت امام رضا) این شعار دوباره مطرح گردید.^(۳۶)

با نگاهی به منابع، می‌توان ادعا کرد که در دوران کمتر خلیفه‌ای از خلفای عباسی کسی از علویان با دعوت به «الرضامن آل محمد» قیام نکرده است. به‌عنوان نمونه قیام‌کنندگان ذیل در قیام خود به «الرضا من آل محمد» دعوت می‌کردند:

«یحیی بن عبدالله بن الحسن»^(۳۷) و «حسین بن علی» (شهید فخر، ۱۶۹ هـ)^(۳۸) «حسن هرش» (۱۹۸)^(۳۹) «عبدالله بن معاویه» (۱۲۷ هـ)^(۴۰) «ابوالسرایا» و «محمد بن ابراهیم طباطبا» (۱۹۹)^(۴۱) «عبدالرحمن بن احمد» (از فرزندان عمر بن علی(ع) به سال (۲۰۷)^(۴۲) «محمد بن قاسم» (از فرزندان امام سجاد به سال ۲۱۹ در زمان معتصم)^(۴۳) «یحیی بن عمر» (از فرزندان زید بن علی در سال ۲۰۵ به دوران مستعین)^(۴۴) و «حسن بن زید» و یارانش به سال ۲۵۰ در ری.^(۴۵) این قیام‌ها و دعوت‌ها پیوسته ادامه داشت تا آن‌جا که برخی از علویان در مغرب (۱۷۰ هـ) و برخی در طبرستان و دیلم (۲۵۰ هـ) به حکومت رسیدند و از رنج تعقیب و گریز سالیان دراز دمی بیاسودند.

خاتمه

از بیعت مردم با دعوت‌ها و قیام‌های علوی چنین بر می‌آید که مراد از «الرضا من آل محمد» شخصی از خاندان پیامبر بوده است که مردم یا بزرگان هاشمی و علوی و یا بزرگان بلاد و ... بر او اجتماع کنند و به او راضی شوند؛ هر کس انتخاب می‌شد «الرضا» بود. بنابراین از «الرضا» شخص معین و مشخصی مراد نبوده است.

پی نوشت‌ها:

۱. لوئیس معلوف، *المنجد فی اللغة*، (بیروت، دارالمشرق، ۱۹۷۳ م) ص ۲۶۵؛ انیس ابراهیم، عبدالحلیم منتصر، *المعجم الوسیط*، چاپ چهارم (تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۲ ش / ۱۴۱۲ ق) ص ۳۵۱؛ حسین بن محمد اصفهانی راغب، *معجم مفردات الفاظ القرآن*، تحقیق ندیم مرعشی، (بی جا، دارالکاتب العربی، افست قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان) ص ۲۰۲؛ محمد بن مکرم ابن منظور، *لسان العرب*، (۱۸ ج)، تحقیق و تعلیق مکتب تحقیق التراث، چاپ دوم، (بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۳ ق / ۱۹۹۳ م) ج ۵، ص ۲۳۶.
۲. محمد بن جریر طبری، *تاریخ الامم و الرسل و المملوک*، (۸ ج)، (قاهره، مطبعة الاستقامة، ۱۳۵۸ ق / ۱۹۳۹ م) ج ۳، ص ۴۵۵.
۳. رضی در این جا به معنای «مرضی» است.
۴. طبری، پیشین، ج ۳، ص ۴۵۲.
۵. همان، ص ۴۵۰؛ عبد الحمید ابن ابی الحدید، *شرح نهج البلاغة*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، (۲۰ ج)، چاپ اول، (قاهره، دار احیاء الکتب العربیة، ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۹ م) ج ۱۱، ص ۹.
۶. طبری، پیشین، ج ۳، ص ۴۵۶؛ ابوعلی رازی مسکویه، *تجارب الامم*، تصحیح ابو القاسم امامی، چاپ اول، (تهران، دار سروش للطباعة والنشر، ۱۳۶۶ ش / ۱۹۸۷ م) ج ۱، ص ۲۹۴.
۷. مسکویه، پیشین، ج ۱، ص ۲۸۷.
۸. عبدالله بن مسلم ابن قتیبه، *الأمانة والسیاسة*، تصحیح علی شیری، (۲ ج)، چاپ اول، (قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۳۷۱ ش) ج ۱، ص ۶۵.
۹. همان، ص ۶۵.
۱۰. همان، ص ۹۵.
۱۱. عبدالله بن مسلم ابن قتیبه، *عمیون الأخبار*، (۴ ج)، چاپ اول، (قاهره، دار الکتب المصریة، ۱۹۲۵، افست قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۳۷۳ ش) ج ۱، ص ۶۰۵.

١٢. مجهول المؤلف، **اخبار الدولة العباسية**، تصحيح عبدالعزيز الدوري و عبد الجبار المطلبي، (بيروت، دارالطليعة للطباعة والنشر، ١٩٧١ م) ص ٩٩.
١٣. طبري، **پيشين**، ج ٤، ص ٤٢١؛ عزالدين ابن اثير، **الكامل في التاريخ**، (بيروت، دار صادر، ١٣٨٥ ق/١٩٦٥ م) ج ٤، ص ١٥٥.
١٤. احمد بن يحيى بن جابر بلاذري، **انساب الاشراف** (٦ قسم)، تحقيق عبدالعزيز الدوري، چاپ اول، (بيروت، دارالنشر، ١٣٩٨ ق / ١٩٧٨ م) ج ١٣، ص ٢٩٨؛ ابن اثير، **پيشين**، ج ٤، ص ١٣٦.
١٥. ابن اثير، **پيشين**، ج ٤، ص ٢١٢.
١٦. مسكويه، **پيشين**، ج ٢، ص ١٦٨؛ ابن اثير، **پيشين**، ج ٤، ص ٣٣٥. متن از تجارب الأمم مسكويه نقل شده است.
١٧. ابوالفرج اصفهاني، **مقاتل الطالبين**، تحقيق سيد احمد صفّر، چاپ اول، (قم، منشورات الشريف الرضي، ١٤١٤ ق / ١٣٧٢ ش) ص ٤٤٣.
١٨. همان، ص ٤٣٤.
١٩. همان، ص ٤٣٥.
٢٠. محمد بن محمد بن نعمان مفيد، **الأرشاد في معرفة حجج الله على العباد**، (٢ ج)، چاپ اول، تحقيق مؤسسة آل البيت لأحياء التراث، (قم، المؤتمر العالمي لالفيه الشيخ المفيد، ١٤١٣ ق) ج ٢، ص ٣٥٣.
٢١. جلال الدين سيوطي، **تاريخ الخلفاء**، تحقيق محمد محيي الدين عبد الحميد، چاپ اول، (قم، منشورات الشريف الرضي، ١٤١١ ق / ١٣٧٠ ش) ص ٣٢٧.
٢٢. سعد بن عبدالله اشعري، **المقالات والفرق**، تصحيح جواد مشكور، چاپ اول، (تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ١٣٦١ ش) ص ٣٩ و ٤٠؛ ابوحنفيه نعمان بن محمد نيمی مغربی قاضی نعمان، **شرح الاخبار في فضائل ائمة الاطهار**، (٣ ج)، تحقيق سيد محمد حسيني جاللي، چاپ اول، (قم، مؤسسة النشر الاسلامي، ١٤١٤) ج ٣، ص ٣١٦؛ علي بن ابي الغنائم العمري، **المجدي في انساب الطالبين**، تحقيق احمد مهدوي دامغاني، چاپ اول، (قم، مكتبة النجفي، ١٤٠٩) ص ٢٢٤؛ محمدباقر مجلسي، **بحار الانوار**، (تهران، دارالكتب الاسلاميه، بی تا) ج ٤٢، ص ١٠٣ - ١٠٤.
٢٣. ابوحنفيه احمد بن داود دينوري، **الاخبار الطوال**، تحقيق عبدالمنعم عامر، چاپ اول، (قاهره، داراحياء الكتب العربية، ١٩٦٠ م) ص ٣٣٣ و ٣٣٥؛ طبري، **پيشين**، ج ٥، ص ٣١٦.
٢٤. اخبارالدوله، **پيشين**، ص ١٩٨ - ١٩٩.
٢٥. همان، ص ١٩٤ و ٢٠٠ و ٢٠٤؛ بلاذري، **پيشين**، ج ٣، ص ٨٢ و ١١٤ - ١١٥؛ طبري، **پيشين**، ج ٦، ص ٢٧ و

۴۵ و ۴۶ و ۴۹؛ سیوطی، پیشین، ص ۲۵۷.

۲۶. طبری، پیشین، ج ۵، ص ۳۹۴.

۲۷. دینوری، پیشین، ص ۳۳۳ و ۳۳۵؛ طبری، پیشین، ج ۵، ص ۳۱۶؛ ابراهیم حسن حسن، *تاریخ سیاسی اسلام*، ج ۳، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ هفتم، (تهران، سازمان انتشارات جاویدان، ۱۳۷۱ ش)، ج ۱، ص ۴۳۷.

۲۸. فیلیپ خلیل حتی، *تاریخ عرب*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، (تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۶۳) ص ۳۵۷.

۲۹. ابونصر سهل بن عبدالله بخاری، *سلسلة العلویة*، تحقیق سید محمدصادق بحر العلوم، چاپ اول، (نجف، المكتبة الحیدریة بالنجف، ۱۳۸۱ ق / ۱۹۶۲ م، افست قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۳۷۱ ش / ۱۴۱۳ ق) ص ۱۰؛ ابن قتیبه، پیشین، ج ۲، ص ۱۷۲؛ طبری، پیشین، ج ۶، ص ۱۰۴، ابن اثیر، پیشین، ج ۵، ص ۴۳۷.

۳۰. اصفهانی، پیشین، ص ۱۵۹.

۳۱. ابوبکر محمد بن جعفر نرشی، *تاریخ بخارا*، ترجمه ابو نصر احمد بن محمد قباوی، تلخیص محمد بن ظفر بن عمر، تصحیح مدرس رضوی، چاپ دوم، (تهران، انتشارات توس، ۱۳۶۳ ش) ص ۸۶.

۳۲. بلاذری، پیشین، ج ۳، ص ۱۷۱؛ احمد بن ابی یعقوب یعقوبی معروف به ابن واضح، *تاریخ یعقوبی*، ج ۲، چاپ اول، (قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۴۱۴ ق / ۱۳۷۳ ش) ج ۲، ص ۳۵۴؛ طبری، پیشین، ج ۶، ص ۱۱۲؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۵، ص ۴۴۸؛ ابن قتیبه، پیشین، ج ۲، ص ۱۸۸.

۳۳. نرشی، پیشین، ص ۸۷.

۳۴. یعقوبی، پیشین، ج ۲، ص ۳۷۱؛ طبری، پیشین، ج ۶، ص ۱۴۶.

۳۵. اصفهانی، پیشین، ص ۴۵۵ و ۴۹۹؛ طبری، پیشین، ج ۷، ص ۱۳۹؛ قاضی نعمان، پیشین، ج ۳، ص ۳۳۸.

۳۶. طبری، پیشین، ج ۷، ص ۱۶۸.

۳۷. محمد بن یعقوب کلینی، *اصول کافی*، تصحیح علی اکبر غفاری، ترجمه سید جواد مصطفوی، ج ۴، (تهران، انتشارات علمیه اسلامیة، بی تا) ج ۲، ص ۱۸۸. (زندگانی موسی بن جعفر (ع)).

۳۸. طبری، پیشین، ج ۶، ص ۴۱۲؛ اصفهانی، پیشین، ص ۳۶۶ - ۳۸۵.

۳۹. طبری، پیشین، ج ۱، ص ۱۱۶، ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۳۰۱. (این شخص علوی نبوده است).

۴۰. اصفهانی، پیشین، ص ۱۵۵.

۴۱. طبری، پیشین، ج ۷، ص ۱۷۷؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۳۰۲؛ قاضی نعمان، پیشین، ج ۳، ص ۳۳۴؛ اصفهانی، پیشین، ص ۴۲۸ - ۴۳۵.

۴۲. طبری، پیشین، ج ۷، ص ۱۶۸.

۴۳. همان، ص ۲۱۹؛ اصفهانی، پیشین، ص ۴۶۴ - ۴۷۳؛ قاضی نعمان، پیشین، ج ۳، ص ۳۴۵.
۴۴. طبری، پیشین، ج ۷، ص ۴۲۶؛ اصفهانی، پیشین، ص ۵۰۶؛ محمد بن علی بن طباطبا ابن طقطقی، **الفخری فی الآداب السلطانية والآداب الملکیة**، چاپ اول، (قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۴۱۶ ق / ۱۳۷۳ ش) ص ۲۴۰.
۴۵. طبری، پیشین، ج ۷، ص ۴۳۳؛ علی بن الحسین مسعودی، **مروج الذهب و معادن الجواهر**، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ چهارم، (تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰ ش) ج ۲، ص ۵۵۸.

منابع

- ابراهیم انیس، منتصر عبدالحلیم، **المعجم الوسیط**، چاپ چهارم، (تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۴۱۲ ق / ۱۳۷۲ ش).
- ابن ابی الحدید، عبد الحمید (م ۶۵۶ ق)، **شرح نهج البلاغه**، (۲۰ ج)، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ اول، (قاهره، داراحیاء الکتب العربیة، ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۹ م).
- ابن اثیر، عزالدین (م ۶۳۰ ق) **الکامل فی التاریخ**، (بیروت، دار صادر، ۱۳۸۵ ق / ۱۹۶۵ م).
- ابن طقطقی، محمد بن علی بن طباطبا (م ۷۰۹ ق)، **الفخری فی الآداب السلطانية**، چاپ اول، (قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۴۱۶ ق / ۱۳۷۳ ش).
- ابن قتیبہ، عبدالله بن مسلم، **الأمامة و السیاسة** (۲ ج)، تصحیح علی شیری، چاپ اول، (قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۳۷۱ ش).
- _____، **عمیون الأخبار** (۴ ج)، چاپ اول، (قاهره، دارالکتب المصریة، ۱۹۲۵، افست در قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۳۷۳ ش).
- ابن منظور، محمد بن مکرم (م ۷۱۱ ق)، **لسان العرب**، (۱۸ ج)، تحقیق و تعلیق مکتب تحقیق التراث، چاپ دوم، (بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۳ ق / ۱۹۹۳ م).
- اشعری، سعد بن عبدالله (م ۳۰۱ ق)، **المقالات والفرق**، تصحیح جواد مشکور، چاپ اول، (تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ ش).
- اصفهانی، ابوالفرج (م ۳۵۶ ق) **مقاتل الطالبیین**، تحقیق سید احمد صفّر، چاپ اول، (قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۴۱۴ ق / ۱۳۷۲ ش).
- بخاری، ابونصر سهل بن عبدالله (م ۳۴۱)، **سلسلة العلویة**، تحقیق سید محمد صادق بحر العلوم، چاپ

- اول، (نجف، المكتبة الحيدرية، ۱۳۸۱ ق / ۱۹۶۲ م. افست قم، منشورات الشريف الرضي، ۱۴۱۳ ق / ۱۳۷۱ ش).
- بلاذري، احمد بن يحيى بن جابر (م ۲۷۹ ق). **انساب الاشراف** (۶ قسم)، تحقيق عبدالعزيز الدوري، چاپ اول، (بيروت، دارالنشر، ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م).
- حسن، ابراهيم حسن، **تاريخ سياسى اسلام**، (۳ ج) ترجمه ابوالقاسم پاينده، چاپ هفتم، (تهران، سازمان انتشارات جاويدان، ۱۳۷۱ ش).
- حتى، فيليب خليل، **تاريخ عرب**، ترجمه ابوالقاسم پاينده، چاپ دوم، (تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۶۶ ش).
- دينورى، ابوحنيفه احمد بن داود، (م ۲۸۲ ق)، **الاخبار الطوال**، تحقيق عبدالمنعم عامر، چاپ اول، (قاهره، داراحياء الكتب العربية، ۱۹۶۰ م).
- راغب، حسين بن محمد اصفهاني، **معجم مفردات الفاظ القرآن**، تحقيق نديم مرعشى، (بى جا، دارالكاتب العربى، بى تا، افست قم، مؤسسة مطبوعاتي اسماعيليان).
- سيوطى، جلال الدين (م ۹۱۱ ق) **تاريخ الخلفاء**، تحقيق محمد محيى الدين عبدالحميد، چاپ اول، (قم، منشورات الشريف الرضي، ۱۴۱۱ ق / ۱۳۷۰ ش).
- طبرى، محمد بن جرير (م ۳۱۰ ق) **تاريخ الرسل والامم والملوك** (۸ ج)، (قاهره، مطبعة الاستقامة، ۱۳۵۸ ق / ۱۹۳۹ م).
- العمرى، على بن ابى الغنائم (م قرن ۵ ق)، **المجدى فى انساب الطالبين**، تحقيق احمد مهدي دامغانى، چاپ اول، (قم، مكتبة النجفی، ۱۴۰۹ ق).
- قاضى، نعمان، ابوحنيفة نعمان بن محمد تمیمی مغربی (م ۳۶۳ ق) **شرح الاخبار فى فضائل ائمة الاطهار** (۳ ج)، تحقيق سيد محمد حسینی جلالی، چاپ اول، (قم، مؤسسة النشر الاسلامی، بى تا).
- كلينى، محمد بن يعقوب (م ۳۲۸ ق)، **اصول كافي**، تصحيح على اكبر غفارى، ترجمه سيد جواد مصطفوى (۴ ج)، (تهران، انتشارات علميه اسلاميه، بى تا).
- مجلسى، محمد باقر (م ۱۱۱۱ ق)، **بحار الانوار**، (تهران، دار الكتب الاسلاميه، بى تا).
- مجهول المؤلف، **اخبار الدولة العباسية**، تصحيح عبدالعزيز الدوري و عبد الجبار المطلبى، (بيروت، دارالطلبة للطباعة والنشر، ۱۹۷۱ م).
- مسعودى، على بن الحسين (م ۳۴۵ ق)، **مروج الذهب و معادن الجواهر**، ترجمه ابوالقاسم پاينده، چاپ چهارم، (تهران، انتشارات علمى و فرهنگى، ۱۳۷۰ ش).
- مسكويه، ابوعلی رازى، **تجارب الأمم**، تصحيح ابوالقاسم امامى، چاپ اول، (تهران، دار سروش للطباعة و النشر، ۱۳۶۶ ش / ۱۹۸۷ م).

- معلوف، لوئيس، *المنجد في اللغة*، (بيروت، دارالمشرق، ١٩٧٣ م).
- مفيد، محمد بن محمد بن نعمان (م ٤١٣)، *الأرشاد في معرفة حجج الله على العباد* (٢ ج) تحقيق مؤسسة آل البيت لأحياء التراث، چاپ اول، (قم، المؤتمر العالمي لالفية الشيخ المفيد، ١٤١٣ ق).
- نرشنخي، ابوبكر محمد بن جعفر، *تاريخ بخارا*، ترجمة ابونصر احمد بن محمد قباوي، تلخيص محمد بن ظفر بن عمر، تصحيح مدرس رضوي، چاپ دوم، (تهران، انتشارات توس، ١٣٦٣ ش).
- يعقوبي، احمد بن ابى يعقوب معروف به ابن واضح، *تاريخ يعقوبي*، (٢ ج)، چاپ اول، (قم، منشورات الشريف الرضي، ١٤١٤ ق / ١٣٧٣ ش).